

Розділ I Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права

Як свідчить багатовікова історія людства, злочинність є постійним супутником його існування та розвитку. Більше того, в останні століття у переважній більшості країн спостерігається зростання рівня най-більш небезпечних злочинів.

Певне збільшення кількості таких злочинів, перш за все організованих, насильницьких та корисливих, спостерігається і в Україні. Значною мірою це зумовлено складним перехідним етапом розвитку держави та багатьма іншими, як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

У цих умовах проблема боротьби зі злочинністю вийшла на загальнодержавний та міжнародний рівні і має виключно важливе значення. Свідченням цього є і Декларація ООН «Про злочинність та суспільну безпеку», затверджена резолюцією 51/60 Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 1996 р., у якій зазначається, що держави-члени цієї організації повинні прагнути захищати безпеку та добробут своїх громадян і всіх тих, хто перебуває під юрисдикцією держави, шляхом здійснення ефективних національних заходів щодо боротьби з небезпечною транснаціональною злочинністю, у тому числі з організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків і зброї, контрабандою таких предметів, організованою торгівлею людьми, терористичними злочинами та ін.

Боротьба зі злочинністю в нашій державі здійснюється за допомогою політичних, економічних, організаційних, законодавчих та інших заходів. Але тільки кримінальне законодавство створює необхідну правову основу (базу) для боротьби зі злочинністю.

Для вирішення цих складних завдань важливо, щоб не тільки саме це законодавство було досконалим, а й щоб його глибоко та ґрунтовно вивчали ті, хто його застосовуватиме, впроваджуватиме в практику.

Перш за все слід з'ясувати саме поняття «кримінальне право», яке в сучасній правовій науці застосовується у трьох значеннях:

1) як галузь законодавства (одна з галузей) — кримінальне законодавство. Звідси кримінальним правом іменують закони, тобто нормативні акти, що містять положення даної галузі права;

2) як наука кримінального права, тобто теорія кримінального права;

3) як навчальна дисципліна.

§ 1. Поняття кримінального права

Кримінальне право — це самостійна, відокремлена від інших галузей права. У той же час вона включає в себе як ознаки, притаманні всім галузям права, так і суто свої, специфічні, властиві тільки цій галузі права, ознаки. Тому на підставі цього можна зробити висновок про те, що:

1) кримінальне право являє собою певну систему (сукупність) правових норм, які встановлюють правила поведінки людей у суспільстві. Але ці правила поведінки мають узагальнений характер, охоплюють безліч різноманітніших (можливих) ситуацій, які трапляються у реальному житті. Тобто вони охоплюють за рівнем свого узагальнення тільки загальні, характерні для всіх реальних проявів ознаки, а не тільки ті, що можуть не збігатися, а навіть відрізняють один злочин від іншого. Наприклад, у ч. 1 ст. 185 Кримінального кодексу України^[1] крадіжка визначається як таємне викрадення чужого майна. Таким чином, законодавець у законі встановив лише узагальнені ознаки крадіжки як явища, хоча кожен конкретний злочин може відрізнитись, і навіть істотно, один від одного у своєму життєвому прояві. Норми кримінального права — це узагальнені правила, що охоплюють безліч відповідних конкретних життєвих ситуацій, індивідуальних випадків. Так, норми про відповідальність за умисне вбивство передбачають усі можливі в реальному житті конкретні випадки вбивств, як би вони один від одного не відрізнялися. Норми кримінального права призначені на загальну дію і є загальнообов'язковими до виконання, тим самим вони мають ознаку загальнообов'язкової нормативності. Ці норми здебільшого виступають як норми-заборони. Вони забороняють певні вчинки людей, а саме злочинні дії або злочинну бездіяльність, під загрозою застосування за них особливих примусових заходів — кримінального покарання;

2) норми кримінального права встановлюються тільки вищими органами законодавчої влади і закріплюються у відповідних законах. Це так зване позитивне право, або інакше — чинне право. Саме тому кримінальне право має формальну визначеність — воно точно фіксує в законах у гранично формалізованому вигляді в письмовій формі ознаки злочинів і покарань за них, тобто вимоги, які ставляться до поведінки людей, рамки та умови їх вчинків, наслідки протизаконних дій чи бездіяльності. Слід спеціально зазначити, що формальна визначеність кримінального права — це не тільки гарантія законності і однаковості застосування його норм, а й одне з невід'ємних прав людини. Визначеність правових приписів, фіксуючи межу між злочинною і не-злочинною поведінкою, тим самим чітко встановлює можливість людини здійснювати свої права і свободи відповідно до закону, чітко уявляти собі, що дозволено, а що заборонено кримінальним законом.

Відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України кримінальні закони видаються виключно Верховною Радою України. Ніякі інші органи держави або посадові особи (навіть Президент України) не-правомочні на видання норм кримінального права^[2]. Цією ознакою кримінальне право відрізняється від інших галузей права (наприклад, норми цивільного права можуть встановлюватися урядом, норми адміністративного права — навіть органами влади на місцях). Отже, кримінальне право виражається тільки в законах і його єдиним джерелом є кримінальний закон;

3) кримінальне право відрізняється від інших галузей права також предметом і методом правового регулювання. Його норми встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили (ч. 2 ст. 1 КК). Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за нього певних покарань, і є предметом кримінального права. Оскільки злочини становлять підвищену суспільну небезпечність для суспільних відносин і правопорядку в Україні, держава застосовує за їх вчинення і найбільш гострі примусові заходи — кримінальні покарання. Застосування покарання — це метод правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину. У покаранні, що призначається судом від імені держави за вчинений злочин, як санкції за порушення кримінально-правової заборони, передбаченої в законі, виявляється і така властивість кримінального права, як його державна забезпеченість.

З викладеного випливає, що кримінальне право як система норм (законів) має такі ознаки: загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також притаманний йому предмет і метод правового регулювання. Ці ознаки, характерні для права взагалі, щодо кримінального права виступають дуже чітко і своєрідно, відображаючи особливості цієї галузі права.

Таким чином, кримінальне право як галузь права — це система юридичних норм (власне кажучи, законів), прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили.

У цьому визначенні наведено основні ознаки кримінального права, що відрізняють його від інших галузей права, — злочин і покарання.

§ 2. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України

Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. Кримінальний кодекс України, що набрав чинності з 1 вересня 2001 р., є знаменною віхою у становленні правової держави, першим фундаментальним кодексом у проведеній в Україні правовій реформі, яка ставила своїм завданням кодифікацію найважливіших галузей права.

Робота над проектом нового КК тривала більше восьми років, і він є результатом колективної праці вчених, практичних працівників, комітетів Верховної Ради України і, звичайно, народних депутатів України, які і прийняли цей Кодекс. Його положення цілком відповідають Конституції України, ґрунтуються на її приписах. Кодекс відповідає потребам сучасного життя України, відображає зміни, що відбулися в політичному, економічному і соціальному житті нашого суспільства. Він покликаний сприяти розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Основними концептуальними положеннями КК є:

- 1) кримінально-правова охорона основ національної безпеки України, особи, її прав і свобод, власності та всього правопорядку від злочинних посягань; закріплення принципу, згідно з яким КК — єдиний законодавчий акт про кримінальну відповідальність⁸⁶;
- 2) закріплення основного принципу кримінального права: немає злочину, немає покарання без вказівки на це в кримінальному законі;
- 3) єдиною підставою кримінальної відповідальності визнається наявність у діяч особи ознак складу злочину, передбаченого в кримінальному законі;
- 4) закріплення принципу особистості і винної відповідальності;
- 5) посилення відповідальності за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів з наданням можливості (шляхом введення альтернативних санкцій) застосовувати до осіб, які вчинили менш тяжкі злочини, покарання, не пов'язані з позбавленням волі;

6) наявність низки норм, спрямованих на посилення боротьби з організованою злочинністю (наведено поняття вчинення злочину організованою злочинною групою, злочинною організацією; внесено спеціальні склади злочинів, що передбачають відповідальність організаторів і учасників організованих груп);

7) система покарань, розташованих від менш суворого до більш суворих, забезпечує принцип справедливості кари залежно від тяжкості злочину і особи засудженого;

8) розширено перелік норм, що встановлюють можливість звільнення від кримінальної відповідальності (при діяльному каятті, примирненні з потерпілим тощо), а також від покарання (наприклад, звільнення з випробуванням);

9) відмова від смертної кари і заміна її на довічне позбавлення волі;

10) відмова від поняття особливо небезпечного рецидивіста;

11) наявність низки заохочувальних норм, що стимулюють позитивну посткримінальну поведінку (наприклад, звільнення від відповідальності учасника організованої групи, який повідомив в органи влади про діяльність цієї групи і сприяв її розкриттю, тощо);

12) включення до Загальної частини КК самостійного розділу про особливості відповідальності неповнолітніх, норми якого з урахуванням віку злочинця у багатьох випадках пом'якшують відповідальність порівняно з дорослими злочинцями.

§ 3. Завдання, функції та принципи кримінального права

1. Головне завдання кримінального права закріплено в ст. 1 КК, а саме: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки

Розділ I Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права

людства, а також запобігання злочинам. Із цього випливає, що основна функція кримінального права як галузі права — це функція охоронна, оскільки воно охороняє властивими йому заходами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права (ст. 1 КК). Ці галузі права, регулюючи певні суспільні відносини, сприяють їх розвитку і реалізації, кримінальне ж право охороняє ці відносини від злочинних посягань на них. Так, норми цивільного права регулюють відносини, що складаються у сфері власності. У кримінальному ж праві внаслідок його охоронної функції встановлюються каральні санкції за злочини проти власності (див. розділ VI Особливої частини КК). У Конституції України та законах України про вибори в органи влади визначено порядок таких виборів, права виборців, регламент діяльності окружних і дільничних виборчих комісій тощо. У кримінальному праві з метою охорони цих відносин встановлено покарання за такі злочини, як перешкодження здійсненню виборчого права, порушення таємниці голосування та ін. (див. розділ V Особливої частини КК).

Регулятивна функція виявляється у трьох її складових:

- 1) норми кримінального права, забороняючи вчиняти суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той же час вимагають певної право-мірної поведінки. Кримінальний закон, який набрав чинності, вже самим фактом свого існування впливає на поведінку людей. Для більшості громадян вимоги кримінального закону цілком відповідають їх уявленням про належну, правомірну поведінку. Частина громадян виконує заборони кримінального закону, боячись відповідальності і покарання. Тим самим здійснюється регулятивна функція кримінально-правових норм, запобігання злочинам;
- 2) виконуючи функцію охорони встановлених у державі суспільних відносин, норми кримінального права одночасно регулюють їх. Наприклад, захищаючи відносини власності нормами, поміщеними в розділі VI Особливої частини КК, кримінальне право сприяє їх правомірному існуванню і розвитку;
- 3) деякі норми кримінального права прямо належать до регулятивних. Це, наприклад, норма про необхідну оборону, що виключає відповідальність при правомірному захисті від злочинного посягання (ст. 36 КК), норми про звільнення від кримінальної відповідальності (розділ IX Загальної частини КК), норми про погашення і зняття судимості (статті 89-91 КК).

2. Кримінальному праву як галузі права властиві певні принципи, характерні для кримінального права багатьох інших країн. Принципи кримінального права — це основні, провідні засади, які закріплені в нормах права і визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовну діяльність. Ці принципи мають важливе значення для здійснення кримінальної політики держави.

Найважливішими принципами кримінального права є:

- 1) відповідальність тільки за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом як злочин;
- 2) відповідальність тільки за наявності вини;
- 3) особистий характер відповідальності;

4) індивідуалізація кримінальної відповідальності і покарання.

Відповідальність особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом як злочин. Цей принцип прийнято виражати латинською формулою: «*nullum crimen sine lege*» — немає злочину без указівки на це у законі, тобто йдеться про те, що тільки кримінальний закон визначає, яке суспільно небезпечне діяння є злочином. У свою чергу, кримінальна відповідальність і покарання можливі тільки за те конкретно вчинене особою діяння, що передбачене як злочин в Особливій частині КК. Тому в ч. 1 ст. 2 КК чітко визначено: підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Звідси випливає, що коли яке-небудь діяння прямо в КК не передбачено як злочин, його вчинення не може ні за яких умов тягти за собою кримінальну відповідальність і покарання. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК).

Керуючись положеннями Конституції України, законодавець закріпив у КК принцип винної відповідальності особи за вчинене. Закон встановлює, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може підлягати кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК). Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Усі сумніви щодо наявності вини особи тлумачаться на її користь.

Кримінальне право України виключає так зване об'єктивне ставлення, тобто відповідальність за наслідки, що настали, без наявності вини.

Особистий характер відповідальності як принцип кримінального права полягає в тому, що тільки особа, яка вчинила злочин, може нести за нього кримінальну відповідальність і підлягати покаранню. Якщо б тяжкості не був вчинений злочин, ніякі інші особи (в тому числі родичі) не можуть бути притягнуті до відповідальності, крім особи, винної в його вчиненні.

Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання вимагає, щоб кримінальна відповідальність і призначене покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані з огляду на конкретні обставини вчиненого злочину з урахуванням особи винного. Чим більш тяжким є вчинений злочин, чим більшу суспільну небезпечність становить винний, тим більш сувора кримінальна відповідальність настає і більш суворим є призначене покарання.

§ 4 Система кримінального права

1. Кримінальне право як сукупність юридичних норм являє собою їх цілісну систему, окремі структурні утворення якої (підсистеми) найтіснішим чином пов'язані між собою.

Розділ I Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права

Усі норми кримінального права поділяються на дві частини — Загальну та Особливу. До Загальної частини включено норми, що визначають завдання, принципи та основні інститути кримінального права. Вони закріплюють підстави кримінальної відповідальності, чинність кримінального закону в часі і просторі, поняття злочину і його види, осудність і неосудність, форми вини, співучасть, покарання і його види, порядок застосування окремих видів покарання, правила їх призначення, регулюють інститути, пов'язані зі звільненням від кримінальної відповідальності і покарання, погашенням і зняттям судимості, особливості відповідальності неповнолітніх тощо.

Особлива частина кримінального права містить норми, що описують конкретні види злочинів та конкретні межі покарання, які можуть бути призначені за вчинення певних злочинів. Ці норми і зосереджено в Особливій частині КК.

2. Норми Загальної та Особливої частин кримінального права як певні підсистеми законодавства перебувають у тісному, нерозривному зв'язку. Насамперед, норми Особливої частини ґрунтуються на нормах Загальної частини. Тому розкриття дійсного змісту норм Особливої частини неможливо без звернення до Загальної частини. У той же час усі інститути Загальної частини мають у своїй основі узагальнення тих ознак, що властиві всім злочинам, передбаченим в Особливій частині. Тому неможливо застосування окремих видів покарання за злочини, зазначені в Особливій частині, без урахування положень, закріплених у Загальній частині стосовно мети, видів, меж та порядку призначення всіх покарань.

Нерозривний зв'язок норм Загальної та Особливої частин кримінального права виявляється й у тому, що при кваліфікації діянь, вирішенні питань, пов'язаних зі звільненням від кримінальної відповідальності і покарання, застосовуються одночасно норми однієї й другої частини. Так, при кваліфікації замаху на злочин застосовують норму Загальної частини, що регулює відповідальність за замах (ст. 16 КК), і норму Особливої частини, в якій передбачено злочин, на вчинення якого був спрямований замах.

§ 5. Кримінальне право і суміжні галузі права

Кримінальне право, перебуваючи в системі права України, тісно пов'язане з його іншими галузями. Цей зв'язок виявляється передусім у тому, що кримінальне право, як уже зазначалося, виконує стосовно інших галузей права охоронну функцію. Здійснюючи охоронну функцію, кримінальне право опосередковано бере участь у регулюванні тих суспільних відносин, що становлять предмет інших галузей права.

Відрізняючись від інших галузей права за основою, притаманною йому функцією, а також за характером урегульованих ним відносин, кримінальне право тісно пов'язане із суміжними галузями права. Найтіснішим цей зв'язок є з конституційним правом, адміністративним правом, кримінально-процесуальним правом, кримінально-виконавчим правом, міжнародним правом.

1. Кримінальне і конституційне право. Конституційне право, норми якого закріплені в Конституції України та інших конституційних законах (наприклад, у законі про громадянство), мають основне значення для кримінального права. Перш за все норми кримінального права повинні цілком відповідати положенням Конституції. Якщо ж яка-небудь норма суперечить положенням Основного Закону, вона не може бути застосована. Норми Конституції є нормами прямої дії і тим самим можуть застосовуватися при вирішенні кримінальних справ. Наприклад, ст. 41 КК, що регулює відповідальність особи при виконанні нею злочинного наказу чи розпорядження, може бути правильно застосована тільки на підставі ст. 60 Конституції, де передбачено, що ніхто не зобов'язаний виконувати являючі злочинні розпорядження чи накази і що за віддання і виконання являючого злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Для кримінального права мають вирішальне значення положення Конституції України про заборону зворотної дії законів та інших нормативних актів; про те, що ніхто не може нести відповідальність за діяння, яке на час його вчинення не визнавалося законом як правопорушення; про те, що ніхто не може бути двічі притягнутий до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення та ін. (статті 58, 61 тощо).

Кримінальне право покликане охороняти притаманними йому методами встановлений Конституцією України суспільний і державний лад, законні права і свободи громадян від злочинних посягань на них. Так, оскільки в ст. 3 Конституції зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, у кримінальному законодавстві встановлено сувору відповідальність за злочинні діяння, спрямовані проти цих благ особистості (див. розділи II-IV Особливої частини КК).

У Конституції зазначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17). Відповідно до цього в КК передбачено відповідальність за посягання на суверенітет, територіальну недоторканність і національну безпеку України як найважливіші об'єкти кримінально-правової охорони (див. розділ I Особливої частини КК).

Можна навести ще багато положень Конституції України, що визначають спрямованість і зміст норм кримінального права. Обмежимося лише одним. Так, у ч. 3 ст. 27 Конституції встановлено, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Згідно з цим у ст. 36 КК докладно регулюються права громадянина на необхідну оборону, чітко окреслюються її межі, вказується, що такі дії особи, яка захищається, є правомірними і не можуть тягти за собою кримінальну відповідальність.

Отже, кримінальне право стосовно права конституційного перебуває в субординаційній залежності і має цілком відповідати Основному Закону держави.

2. Кримінальне й адміністративне право. Тісний зв'язок між цими галузями права спостерігається в тій частині адміністративного права, що встановлює адміністративну відповідальність за різні правопорушення (так звані адміністративні делікти). У цій своїй частині адміністративне право виконує охоронну функцію, захищаючи правопорядок від адміністративних правопорушень. Однак кримінальне право охороняє правопорядок від більш небезпечних посягань — злочинів, а адміністративне право — від менш небезпечних правопорушень — адміністративних деліктів. Саме ступінь суспільної небезпечності відрізняє адміністративний делікт від злочину. Наприклад, дрібне хуліганство — це адміністративний делікт, що тягне за собою адміністративне стягнення. Хуліганство ж як злочин є більш суспільно небезпечним: воно грубо порушує суспільний порядок, норми моральності і тому тягне за собою досить суворе кримінальне покарання за ст. 296 КК.

3. Кримінальне і кримінально-процесуальне право. Кримінальне право визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть бути призначені особам, винним у їх учиненні. З метою правильного з'ясування питання про винність особи в учиненні злочину і правильного застосування до неї покарання встановлено особливу процесуальну процедуру, яка виявляється в розслідуванні і розгляді кримінальних справ. Ця процесуальна процедура (кримінальний процес, чи кримінальне судочинство) регулюється нормами кримінально-процесуального права, зосередженими в Кримінально-процесуальному кодексі України (КПК). Таким чином, зв'язок між кримінальним (матеріальним) правом і кримінально-процесуальним правом виявляється, насамперед, у тому, що вони співвідносяться між собою як зміст і форма. Кримінально-процесуальне право є формою, в якій застосовується кримінальне право. Кримінальне право і кримінальні правовідносини реалізуються через кримінально-процесуальне право, через кримінально-процесуальні відносини. Якби не було кримінального права, кримінально-процесуальне право було б безпредметним. З іншого боку, відсутність кримінально-процесуального права позбавила б кримінальне право тієї необхідної процесуальної форми, в якій воно тільки і може реалізуватися.

4. Кримінальне і кримінально-виконавче право. Кримінально-виконавче право (його також називають виправно-трудовим правом) являє собою сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі виконання покарань, призначених вироком суду. Тісний зв'язок кримінально-виконавчого права з кримінальним визначається перш за все тим, що воно ґрунтується на нормах кримінального права, яке визначає підстави, межі, умови і порядок призначення покарань. Сам же порядок і умови виконання (відбування) таких покарань регулюються нормами кримінально-виконавчого права, зосередженими у Кримінально-виконавчому кодексі України (КВК). Мета покарання, визначена в ст. 50 КК, а саме кара засудженого, його виправлення, а також попередження вчинення нових злочинів як за-судженими, так і іншими особами, в подальшому реалізуються в кримінально-виконавчому праві (ст. 1 КВК).

5. Кримінальне право і міжнародне право. Зв'язок цих галузей права визначається тим, що деякі інститути регулюються і в міжнародному, і в кримінальному праві. Так, питання чинності кримінального закону в просторі, його поширення на іноземців і осіб без громадянства, питання відповідальності осіб, які користуються дипломатичною недоторканістю, видання злочинця регулюються нормами як кримінального права, так і міжнародного. Цей зв'язок виявляється і в тому, що деякі норми кримінального права введено у кримінальне законодавство України на підставі міжнародних угод, до яких вона приєдналася. Наприклад, відповідно до Гаазької (1970 р.) і Монреальської (1971 р.) конвенцій про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден у КК встановлено кримінальну відповідальність за викрадення повітряного судна (ст. 278). Відповідно до міжнародної конвенції про заборону найманства в КК уведено статтю, яка передбачає відповідальність за найманство (ст. 447).

У Законі України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори на території України» закріплено, що узгоджені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори складають невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. У ст. 9

Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Це означає, що положення міжнародних договорів про боротьбу з окремими видами злочинів обов'язково підлягають імплементації (включенню) у КК, а тому в разі вчинення такого злочину застосовується не міжнародний договір, а відповідна стаття КК.

§ 6. Наука кримінального права

1. Наука кримінального права являє собою частину юридичної науки, одну із галузей суспільних наук. Її змістом є злагожена система кримінально-правових поглядів, ідей, уявлень про злочин і покарання. Науку кримінального права як систему кримінально-правових поглядів, ідей, уявлень і понять слід відрізнити від кримінального права як системи (сукупності) юридичних норм, галузі права. Кримінальне право як галузь права виступає для науки предметом вивчення. Саме наука кримінального права, вивчаючи кримінальне законодавство, з'ясовуючи його соціальне призначення, характер усіх його інститутів, їх ефективність, виявляє практичне значення кожної норми, прогалини у правовому регулюванні, досліджує проблеми вдосконалення кримінально-правових норм. Предметом науки кримінального права є такі соціальні явища, як злочин і покарання. Вона розкриває їх соціальний зміст, юридичні ознаки, з'ясовує підстави кримінальної відповідальності, вивчає проблеми складу злочину, розробляє теоретичні основи відповідальності за попередню злочинну діяльність, співучасть у злочині, дає поняття і класифікацію видів множинності злочинів, зокрема поняття рецидиву злочинів, обставин, що виключають злочинність діяння. Наука кримінального права досліджує поняття покарання, визначає зміст його мети, аналізує окремі види покарань, підстави і порядок їх призначення.

Серьйозна увага в науці кримінального права приділяється вивченню проблем звільнення від кримінальної відповідальності і покарання.

Предметом вивчення науки кримінального права є не тільки кримінальне законодавство, а й практика його застосування. Критерієм правильності наукових положень у сфері кримінального права виступає не тільки правотворча, а й правозастосовна діяльність. Наука кримінального права не може плідно розвиватися без глибокого вивчення практики. У той же час вона впливає на практику шляхом наукового розроблення питань правильного застосування норм кримінального закону. Зв'язок науки кримінального права з практикою виявляється у багатьох напрямках. Це насамперед участь у комісіях з підготовки проектів законодавчих актів. Значну роль відіграли наука кримінального права та її представники у створенні нового КК України. Провідні вчені нашої країни були постійними членами робочої групи з підготовки Кодексу, створеної Кабінетом Міністрів України.

Розділ I Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права

Велика увага приділяється в науці кримінального права вивченню й узагальненню практики з різних питань кримінального законодавства. Вчені-криміналісти беруть участь у різних нарадах, конференціях і радах (наприклад, Консультативна рада при Верховному Суді України), де разом із практичними працівниками вирішують багато питань, що виникають у правозастосовній діяльності. Результати наукових узагальнень практики втілюються в науково-практичних коментарях до КК України, у написанні яких беруть участь як науковці, так і практичні працівники.

Кримінальне законодавство і практика його застосування вивчаються наукою в їх історичному розвитку і зміні. Тому предметом науки кримінального права є історія розвитку кримінального права України, тенденції вдосконалення кримінального закону і практики його застосування.

До кола проблем, досліджуваних наукою кримінального права, входять законодавство, практика його застосування, а також теорія кримінального права інших держав як ближнього, так і далекого зарубіжжя.

2. Методи науки — це ті способи, прийоми, за допомогою яких пізнаються явища об'єктивної дійсності, що становлять предмет даної науки. Існують різні методи, якими користується наука кримінального права. Серед них можна виділити основні і допоміжні. Однак усі вони перебувають поміж собою в тісному взаємозв'язку, доповнюють один одного.

До основних методів науки кримінального права (як, вочевидь, і всієї юриспруденції) належать: філософський, або діалектичний, метод пізнання; юридичний, або догматичний, метод; соціологічний метод; метод системного аналізу; метод порівняльного правознавства, або компаративістський метод, і, нарешті, історичний, або генетичний, метод дослідження.

Як допоміжні методи науки кримінального права використовують методи математичного моделювання, психологічного аналізу, експертних оцінок тощо.

Зупинимось коротко на основних методах пізнання, які застосовуються в науці кримінального права.

Філософський, або діалектичний, метод як загальний метод пізнання використовується в науці кримінального права для пояснення низки явищ. Діалектичний закон про загальний, універсальний зв'язок явищ дає можливість розглядати кримінальне право не як самостійне, не пов'язане ні з чим явище, а простежити його численні зв'язки із соціальними процесами, сутністю держави, співвідношенням з іншими галузями права і под.

Далі, наприклад, діалектичний закон заперечення дає змогу бачити у знятому явищі елементи як нового, так і старого, що залишилось у ньому, і виступає як нове.

Такі категорії діалектики, як причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, сутність і явище, зміст і форма, використовуються у науці кримінального права при розгляді питань причинного зв'язку, тлумаченні вини та її форм, стадій учинення злочину та ін.

Юридичний, або догматичний, метод заснований на використанні правил формальної логіки для пізнання права. Він виявляється у формулюванні і розкритті юридичних понять, побудові юридичних конструкцій, з'ясуванні дійсного змісту законів шляхом їх тлумачення. Критичний аналіз норм кримінального права за допомогою розроблених у науці прийомів тлумачення становить серцевину розгляданого методу. З його допомогою коментуються кримінальні закони, що надзвичайно важливо для їх однакового застосування. Завдяки цьому методу розроблені вихідні поняття кримінального

Розділ I Поняття і система кримінального права. Наука кримінального права

права, наприклад, поняття складу злочину та ін. Теорія кваліфікації злочинів, яка передбачає аналіз елементів складу конкретного злочину, базується в основному на даному методі.

Соціологічний метод вивається у дослідженні злочину і покарання як соціальних явищ. Наприклад, питання про соціальні чинники, що впливають на криміналізацію чи, навпаки, декриміналізацію певного діяння¹¹ має вирішальне значення для законодавця. Виваючи ці соціальні чинники — економічні, політичні, моральні та ін., наука робить

висновки про необхідність кримінально-правової заборони чи її передчасності або навіть нецільовості взагалі. Так, розвиток ринкових відносин, визнання рівності всіх форм власності та інші чинники вимагають криміналізації певних діянь, що посягають на нормальний розвиток ринкової економіки (наприклад, зайняття забороненими видами господарської діяльності, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, фінансово

зловживання та ін.). Соціо-логічний метод використовує конкретно-соціологічне дослідження (анкетування, аналіз статистичних даних, інтерв'ювання тощо) для вивалення соціального змісту конкретних злочинів. Їх види, соціальні характеристики суб'єктів різних злочинів. Цей метод дозволяє судити про ефективність норм кримінального закону, надає істотну допомогу в процесі правотворчості.

Метод системного аналізу передбачає вивачення кримінального права та його інститутів як цілісної системи, що складається із двох-кош підсистем, структурні елементи яких перебувають поміж собою в тій чи іншій єдності. Зокрема, норми кримінального права виваються за певною системою спочатку — норми Загальної частини, що стосуються злочину і покарання, потім — норми Особливої частини, в яких

встановлено відповідальність за окремі види злочинів. Метод системного аналізу вимагає, щоб норми Загальної частини розглядалися на основі норм Особливої частини. У той же час норми Особливої частини не можуть бути засвоєні без положень Загальної частини. Наприклад, зрозуміти норму про умисне вбивство, викладену в ст. 115 КК, неможливо без ст. 24, де описується види умислу, а якщо така вбивство вчинене діяльним способом, — без

указування статей 27 і 28, де описується види спону-чачих та форми спону-честі. Метод системного аналізу застосовується при розкритті такого ключового поняття кримінального права, як склад злочину, який інтегративно включає в себе відповідні елементи та ознаки. Цей метод дає змогу виявити суперечності і прогалини в законодавстві та на цій основі сформулювати пропозиції щодо його зміни чи доповнення.

Метод порівняльного правознавства, чи компаративістський метод (метод компаративізму), виваються у виваченні норм кримінального права із зваженням доручив з метою їх встановлення, порівняння з нормами кримінального права України. Цей метод дає можливість оцінити ті чи інші норми кримінального права країн зарубіжжя в нагляді і використати у нашому законодавстві. Наприклад, на позитивне вирішення питання про окупацію смертної

кари вступила та обставина, що в уряді країн Західної Європи і деяких колишніх республік Союзу РСР (наприклад, Грузія, Молдова) смертну кару було скасовано. За прикладом багатьох країн було введено інститут обмеженої судимості та ін.

Історичний, чи галузевий, метод передбачає вивачення норм кримінального права в історичному розвитку. Так, усвідомити галузеві поняття злочину можна лише в процесі їх вивачення законодавств, що визначає ці поняття (наприклад, відповіді статей КК 1902, 1927 і 1960 р.), так і вивачення його у науці кримінального права. Галузевий метод по-кликання і шукає проблеми нецільовості в кримінальному праві, адже кримінальне право — це

система, яка розвивається, не тільки містить в собі елементи соціоденні, а й збирає риси вмилого, намічає контури майбутнього. Наприклад, КК 1960 р. містить багато норм, що збираються з даного часу (поняття умислу, відповідальності за окремі види вбивств та ін.), багато в чому визначає контури майбутнього КК України 2001 р. (наприклад, необхідність більшої регламентації інститутів Загальної частини, нової системи Особливої частини

тощо).

3. Наука кримінального права — це фундаментальна наука. Вона є науковим фундаментом для інших наук кримінального циклу — кримінології, судової психології, судової психіатрії, судової медицини, статистики, криміналістики і т. д. У той же час вона використовує дані цих прикладних наук. Наприклад, кримінологія — це кримінальна наука, яка виває причини злочинності, особу злочинця, розробляє спеціальні заходи щодо попередження злочинів.

Поняття, розроблені у науці кримінального права (поняття злочину, форми вини, які особи, з якого кола платити відповідальності за окремі види злочинів, та ін.), широко використовуються в кримінології. Разом з тим кримінологічні дані про динаміку, структуру, стан, коефіцієнти злочинності тощо заповнюють кримінальним правом.

Наука кримінального права використовує дані й інших наук. Так, при виваченні проблем осудності та неосудності використовуються дані судової психіатрії; при дослідженні вживанні особливостей неповнолітніх, які вчинили злочин, — дані педагогії. При вирішенні питань, пов'язаних з встановленням причинного зв'язку між учиненням діяння і наслідком, що настає при вбивстві, використовуються, зокрема, дані судової медицини. Основним розши-

рюється вивачення у науці кримінального права даних математичного дослідження, положень таких наук, як кібернетика, інформатика, наука управління та ін.

4. Основні завдання науки кримінального права полягають у та-кому:

а) розв'язання фундаментальних проблем науки кримінального права;

6) розроблені рекомендації щодо практики застосування норм нового КК.

4) подальше вивчення всіх інститутів кримінального права з метою виявлення їх ефективності.

7) зміцнення зв'язку між правотворчими і правозастосовними органами.

7) подальше вдосконалення всіх науково-педагогічних діяльностей з метою підготовки висококваліфікованих фахівців-професіоналів.

Контрольні запитання

1. Що належить до кримінального права як галузь права?

2. Чим відрізняється кримінальне право як галузь права від науки кримінального права?

3. З яких розділів складається Кримінальний кодекс України?

4. Як галузь права є сумісною з кримінальною правосуддя?

Питання: Яким чином кримінальне право впливає на суспільство?
